

Mustafa NERKİZ

Dr. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkistan,
Kazakistan (mustafa.nerkiz@ayu.edu.kz) <https://orcid.org/0000-0002-6881-1390>

**SEYİT KASKABASOV'UN KAVRAMSAL DÜNYASINDAN
HAREKETLE KAZAK FOLKLORUNDA AÑIZ VE EFSANE
TÜRLERİ^{*1}**

Öz: Genel folklor araştırmalarında olduğu gibi, Kazak folklor araştırmalarında da tür ve tasnif meselesi en önemli araştırma sahalardan birisini oluşturmuştur. Bu mesele hakkında pek çok araştırmacı çeşitli görüşler ileri sürseler de, tüm araştırmacıların ortak tür tanımı ve tasnifinden söz etmek oldukça güçtür. Kazak folklor araştırmalarında elbette bu durumun birkaç sebebi bulunmaktadır. Dönemin ideolojik anlayışının folklor üzerindeki etkisi bunlardan belki de en önemlisidir. Bu anlayışın dışına çıkan Seyit Askarulı Kaskabasov Kazak folklorunda özellikle mensur türler üzerine derin araştırmalar yürütmüş; türlerin tanımı, kaynağı, gelişim yolları, poetikası ve işlevleri gibi özellikleri hakkında önemli bilgiler sunmuştur. Onun tür ve tasnif meselesi hakkındaki görüşleri dönemine göre yenilikçi ve tatmin edici bulunmuş, ondan sonraki folklor araştırmacıları tarafından da bu görüşler sürdürölüp desteklenmiştir. Bu çalışmada Kaskabasov tarafından birer müstakil tür olan “añız” ve “efsane” üzerinde durularak konu sınırlandırılmıştır. Söz konusu iki türün o döneme kadar “añız” başlığı altında birlikte değerlendirilmesi ve iki tür üzerine olan mukayeseli araştırmaların sınırlı olması bu çalışmanın gerçekleştirilme sebebidir. Çalışmada añız ve efsane türleri ayrı ayrı değerlendirilecek, iki türün birbiriyle olan benzerlikleri ve farklılıkları üzerinde durularak añız ve efsanenin türsel sınırları ortaya konulacaktır.

*Geliş Tarihi: 30 Eylül 2024 – Kabul Tarihi: 18 Kasım 2024

Date of Arrival: 30 September 2024 – Date of Acceptance: 18 November 2024

Келген күні: 30 қыркүйек 2024 ж. – Қабылданған күні: 18 қараша 2024 ж.

Поступило в редакцию: 30 сентября 2024 г. – Принято в номер: 18 ноября 2024 г.

DOI: 10.59358/ayt.1558588

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License

¹ Bu çalışma, Prof. Dr. Mustafa Arslan danışmanlığında yürütölen ve 2021 yılında tamamlanan “Seyit Kaskabasov ve Kazak Folklor Çalışmaları” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kazak, Folklor, Añız, Efsane, Kaskabasov

Mustafa NERKİZ

Dr. Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, Kazakhstan (mustafa.nerkiz@ayu.edu.kz) <https://orcid.org/0000-0002-6881-1390>

**ANIZ AND LEGEND TYPES IN KAZAKH FOLKORE
BASED ON SEİT KASKABASOV'S CONCEPTUAL
WORLD**

Abstract: As in general folklore studies, the issue of genre and classification has been one of the most significant research areas in Kazakh folklore studies. Although many researchers have presented various perspectives on this issue, reaching a unified definition and classification of genres among scholars remains challenging. This situation in Kazakh folklore research can be attributed to several factors, with the ideological influence of the period on folklore being perhaps the most significant.

Seyit Askaruli Kaskabasov, who transcended this ideological framework, conducted extensive research on Kazakh folklore, particularly on prose genres. He provided critical insights into the definition, origin, developmental trajectories, poetics, and functions of these genres. His perspectives on genre and classification were regarded as innovative and comprehensive for his time, subsequently influencing and being supported by later folklore researchers.

In this study, Kaskabasov's approach is narrowed down to focus on *anız* and *legend*, which he treated as independent genres. The rationale for this study lies in the fact that, until then, the two genres had often been grouped together under the title of *anız*, and comparative research on them was limited. This study evaluates *anız* and *legend* as distinct genres, highlights their similarities and differences, and delineates their boundaries.

Keywords: Kazakh, Folklore, Anız, Legend, Kaskabasov

1. Giriş

Tür ve tasnif meselesi geçmişten günümüze folklor araştırmalarının en önemli ve karmaşık meselelerinden birisi olmuştur. Konu üzerinde pek çok araştırmacı çeşitli görüşler ve öneriler ileri sürüp çeşitli tasnif denemelerinde bulunsalar da ortak bir tür tanımı ve tasnifi üzerinde buluştuklarını söyleyebilmek oldukça güçtür. Bir türün farklı araştırmacılar tarafından farklı şekillerde tanımlanması ve tasnif edilmesi de bu durumun bir göstergesidir. Kazak folklor araştırmaları bağlamında konuya yaklaşıldığında da bu durumun değişmediğini görmekteyiz.

Kazak folklor araştırmalarında tür ve tasnif meselesi üzerine gerçekleştirilen çalışmalara göz atıldığında, 20. yüzyılın sonlarına kadar tatmin edici çalışmaların ortaya konamadığı ifade edilebilir. Folklor olgusunun edebiyatın bir parçası olarak görülmesi ve folklor türlerinin edebi araştırmalar içerisinde ele alınarak bu alanın bağımsız bir bilim dalı olarak değerlendirilmemesi bu durumun en önemli sebeplerinden birisi olarak gösterilebilir. O döneme kadar folklorda her şeyin araştırılıp bitirildiğini savunan kibirli Sovyet düşüncesi de bu tarz araştırmaların önüne set çeken en önemli unsurlardan birisidir. Bu anlayışın dışına çıkan Seyit Askarulı Kaskabasov; folklorun tanımı, doğası, poetikası ve gelişimsel tarihi üzerinde önemli çalışmalar gerçekleştirip folklorun mensur türleri hakkında derin araştırmalar yürütmüştür. Kaskabasov'un ortaya koymuş olduğu ve kendisinden sonraki araştırmacılar tarafından da benimsenecek olan bu yeni ve sağlam görüşler, birer ilmi yenilik olarak addedilmiş, kendisi için "*folklorun bahtını açan âlim*" [*folklordıñ bağıñ aşqan ğalım*] (Qorabay, 2010, s. 423-431) nitelendirmesi yapılmıştır.

Fantastik masallardan başlayarak Kazak fantazisinin sınırlarını ve manevi zenginliğini ortaya koyan Kaskabasov, 1984 yılında yayımlanmış olduğu "*Qazaqtıñ Halıq Prozası*" [*Kazakların Halk Nesri*] adlı eserinde, Kazakların mensur folklor türlerini ilk kez ayrı ayrı ele alıp detaylı bir şekilde değerlendirmiş ve bunları "*halıq prozası*" [*halk nesri*] olarak adlandırmıştır. Kazak folklorunun zengin görünümünün türsel yapısının, doğasının, gelişimsel tarihinin araştırılması, halk nesrinin "*ertegilik proza*" ve "*añızdıq proza*" şeklinde ikiye ayrılarak detaylı ve sistemli bir şekilde incelenip sunulmasıyla birlikte büyük yankı uyandıran bu eser, Kazakistan İlimler Akademisi'nin en önemli ödülü olan *Şokan Vălihanov Ödülü*'nü de Kaskabasov'a kazandırmıştır (Sıdıqov, 2015, s. 45).

Kazak folklorunda o döneme kadar masallar dışındaki mensur türler bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilmemiştir. Kaskabasov'un bu eseriyle

Türkoloji

№ 4 (120), 2024

MUSTAFA NERKİZ

añızdıq proza genel olarak kaynak, oluşum ve tarihi gelişim süreçleri yönüyle ele alınmış; mit, masal, añız, efsane ve hikayat (menkıbe) şeklinde beşe ayrılan iç türleri saptanmış ve bu türlerin yapısı, poetikası ve özellikleri ilk kez detaylı bir şekilde ortaya konmuştur. Her türün kendi özelliklerinin yanında, birbirleriyle olan ortak özelliklerinin de ele alındığı bu büyük eser vasıtasıyla Kazak folklor tarihinde yeni bir süreç başlamış, Kazak halk nesrini gruplara ayırıp araştırma faaliyetlerinin de temeli atılmıştır (Matıjanov, 2015, s. 1).

Kaskabasov sunmuş olduğu bu tasnif üzerinde zamanla bazı değişiklikler de yaparak çalışmalarını olgunlaştırma yoluna gitmiştir. Añız, efsane ve hikayat (menkıbe) türleriyle ilgili olan bu tasnifsel değişikliklerin sebebi, bahsi geçen türlerin birbirleriyle olan yakınlıkları ve türsel sınırlarının tam olarak çizilememesi olarak gösterilebilir. Bu sebeple çalışmanın konusunu, Kazak folklor araştırmalarında birbirlerine yakın türler olarak görülen añız ve efsane terimleri oluşturmaktadır. Metin merkezli yaklaşım çerçevesinde Kaskabasov'un konu üzerine yapmış olduğu çeşitli bilimsel çalışmalar incelenmiş ve gerekli veriler fişlenip tasnif edilerek bir bütünlük halinde çalışmaya aktarılmıştır. Elde edilen bulgular ise çalışmanın *Sonuç* bölümünde sunulmuştur.

2. “Añız” ile “Efsane”nin Türsel Özellikleri ve Sınırları

2.1 Añız'ın Türsel Özellikleri ve Sınırları

Kazak folklor araştırmalarında añız, diğer türlere nazaran üzerinde daha az araştırma yapılmış bir türdür. Bunun en önemli sebeplerinden birisi añız türünün uzun bir süre hem masal türü içerisinde değerlendirilmesi (*añız-ertegi, ertegi-añız vb.*) hem de masal dışındaki mensur türlerin (*mit, epos, hikâye, efsane vb.*) genel adı olarak ele alınmış olmasıdır. Bu anlayış añız türünün müstakil bir tür olarak ele alınmasını; bu türün özelliklerinin, poetikasının, kaynağının ve gelişimsel tarihinin tespit edilmesini geciktirmiştir. Bunun yanı sıra, Kazak halkının eski dönemlerinden beri boy seçmeleri ile başından geçen tarihsel gerçeklerini ve geleneksel dünya görüşünü barındıran bu tür anlatıların Sovyet ideolojisi tarafından bilinçli olarak sansürlendiğini, araştırılmasının ve yayımlanmasının yasaklandığını da ifade etmekte fayda vardır. Añız türünün belli bir döneme kadar görmezden gelinmesinde, hatta dönemin Kazak halkının sözlü halk ürünleri hakkındaki ders kitaplarında bu türün müstakil olarak yer almamasında söz konusu durumlar oldukça önemli olmuştur.

Kazak edebî dili sözlüğünde “*hayatta yaşamış insanların, tarihî şahsiyetlerin başından geçen olaylar hakkında halk ağzındaki öykü*”, “*halk,*

boy ya da topluluğun kökeni, başından geçen olayları ya da tarihte yaşamış meşhur şahsiyetleri hakkında gerçeğe dayanan ve bedii görünüm kazanan mensur folklor türü” (Qul-Muhammed, 2006, s. 550) şeklinde izah edilen “añız” terimi üzerinde geçmişten günümüze değin çeşitli araştırmacıların farklı görüşleri ileri sürdükleri görülmektedir. Kazak folklor araştırmalarında “añız” terimi üzerine yapılan araştırmalara göz atıldığında, Şokan Vălihanov’un adını özel olarak zikretmek gerekmektedir. Kazakların sözlü folklor ürünlerini derleyip yayımlayan Vălihanov, 18. yüzyıl Kazak batırları hakkında ortaya koyduğu eserde añızlar hakkında önemli ipuçları sunmuştur. Tarihle ilgili hikâyeleri “*tarihî añızlar*” (*tarihi añız-engimeler*) olarak adlandıran Vălihanov, ilk kez añızın tarihî olaylar ile şahsiyetler hakkında olduğuna işaret etmesi yönüyle önemlidir. Vălihanov böylece bu tarz eserleri hem masaldan hem de destandan ayırmıştır (Kaskabasov, 1988, s. 25). Vălihanov’un bu düşüncesini daha sonra yakın arkadaşı Potanin devam ettirmiştir. Çeşitli araştırma gezilerine katılarak Kazak bozkırlarında incelemelerde bulunan Potanin, Kazak boylarının ortaya çıkışı hakkındaki seçereler ile tarihte vatani için çalışıp emek veren kahramanlar hakkındaki anlatıları “*añız*” (*predaniya*) olarak adlandırmıştır (Kaskabasov, 2014, s. 122-123).

M. O. Ävezov, Kazak folklor araştırmalarında masallardan başka türlerin de bulunduğunu ifade edip “*añız*”ı bir tür olarak ele alıp araştıran ve onun türsel özelliklerini ortaya koyma teşebbüsünde bulunan ilk araştırmacı olarak karşımıza çıkmaktadır. Araştırmacı, añızları masalların bir grubu olarak ele almış ve “*añız-ertegiler*” [*añız masallar*] kavramını kullanmıştır (Ävezov, 1991, s. 45). Daha sonra “*añız-engime*” olarak da adlandırdığı bu tür hakkında “*her añız-engimenin temelinde tarihte yaşamış bir insanın gerçek görünümünün detaylı özellikleri bulunmaktadır*” (Kaskabasov, 2014, s. 123) ifadelerini kullanarak bu türün “gerçeklik” yönüne vurgu yapmıştır.

Kazakların ünlü folklor araştırmacılarından Mălik Ğabdullin, Ävezov’un üzerinde durduğu “*gerçeklik*” olgusuna değinerek bu türü, “*olayların gerçek hayattan alınıp yaşamı gerçeklik esasında sözlü bir şekilde anlatan Kazak halkının bedii eserlerinin önemli bir sahası*” olarak tanımlamıştır. G. K. Şahajanova ise bu türü, asırlar boyunca var olan halkın kendi geçmişini bilme ve tanıma arzusunu tatmin eden, zengin bir manevi hazine (Şahajanova, s. 1-3) olarak tanımlamıştır. K. İmomov’a göre, Özbekçede “*rivoyat*” şeklinde bilinen ve Karakalpakçada “*añız*” olarak adlandırılan bu tür, tarihî hakikatleri realist bir fonda anlatan halk nesri türüdür (İmomov, 1989, s. 30). Allamberganova ise añızları doğrudan tarihî olay ve durumlarla bağlantılı bir tür olarak değerlendirir. Bu türün

Türkoloji

№ 4 (120), 2024

MUSTAFA NERKİZ

oluşumunda tarihî hakikatler oldukça etkilidir. Bu sebeple de aңыз gerçekçi bir tür olarak kabul edilir (Allamberganova, 2019, s. 189).

Kazak folklor araştırmalarında aңыз türü hakkında önemli çalışmalar yürüten Kaskabasov, Ekim Devrimi'ne kadarki dönemde masala dâhil olmayan anlatıların türsel kıstasta net olarak sınırlandırılmadıklarını, genellikle “*legendı i predaniya*” [*efsaneler ve aңызlar*] olarak adlandırdıklarını ifade eder. Bu sebeple tarihî bir temeli olduğu düşünölen aңызlar ile düzmece olduğu düşünölen ve gerçek kabul edilmeyen efsanelerin yanı sıra, İslam'la birlikte yayılan hikâyeler de bazen “*predaniya*” bazen “*legenda*” olarak adlandırılmıştır (Kaskabasov, 2014, s. 123-124).

Rus folklor araştırmalarında “*legenda*” ve “*predaniya*” kavramları üzerine herkes tarafından kabul görmüş bir tanımlama olmasa da, predaniyalar tarihî olayları, geçmişte yaşamış olan şahısların yaptıkları çalışmaları ve şehirlerin, köylerin, vadilerin ortaya çıkışlarını açıklayan güvenilir kaynaklar olarak değerlendirilmektedir (Anikin, 1987, s. 208-222: akt. Annaberdiyev, 2021, s. 145). Bu görüşe katılan V. Propp ise, tarihî olaylar ve şahıslarla ilgili sözlü folklor anlatılarının genellikle “*legenda*” olarak adlandırıldığını ve bu adlandırmanın doğru olmadığını ifade eder. Etimolojik yönden ibadet vaktinde “*mutlaka okunması gereken şey, parça*” anlamına gelen “*legenda*” terimi dinî kökenlidir ve bu sebeple tarihî şahıslarla ilgili anlatıların “*predaniya*” olarak adlandırılması gerekmektedir (Propp, 1998: akt. Annaberdiyev, 2021, s. 145).

Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere, Rus folklor araştırmalarındaki “*legenda-predaniya*” ayrımı Kazak folklor araştırmalarına “*efsane-aңыз*” şeklinde yansımıştır. Efsane terimi, Rus folklor araştırmalarında tarihî temeli olmayan ve gerçek olarak kabul edilmeyen “*legenda*” kavramına denk gelirken, aңыз terimi tarihî temeli olan ve gerçek olarak kabul edilen “*predaniya*” kavramına eşdeğer görölmüştür. Özellikle Başkurt Türkleri olmak üzere, Rusya Federasyonu'na bağılı çeşitli Türk topluluklarının folklorunu inceleyen Kazak folklor araştırmacısı A. K. Ahmetbekova, bu Türk topluluklarında “*predaniya*” kavramının “*rivayet*”, “*tarih*”, “*hikayat*”, “*önceki zamandan haber*” gibi çeşitli kavramlarla karşımıza çıktığını ifade etmiştir. Geçmişteki olayları veya tanınmış şahsiyetleri epik bir şekilde anlatma esasına dayanan bu tür, Kazak folklorundaki aңыз türüne karşılık gelmektedir. Tatar folklorundaki “*rivayat*” sözü de Kazak folklorundaki aңыз türünün karşılığı durumundadır (Ahmetbekova, 2011, s. 58). Azerbaycan folklorunda da aynı şekilde “*rivayet*” teriminin kullanıldığını ifade eden R. Aliyev, rivayet türünün efsaneden farklı olmakla birlikte, iki türün sınırının net şekilde belirlenmemesinden kaynaklı

problemlerin yaşandığını ifade etmiştir. Araştırmacıya göre rivayetler, içindeki tarihsel olguları koruyarak kuşaktan kuşağa sözlü olarak nakledilir ve bu esnada bazen bir takım değişikliklere uğrar. Asıl zemininden uzaklaşarak gerçekliğini yitirir ve efsaneye dönüşür. (Aliyev, 2021, s. 122-124). A. Nabiyev konu hakkındaki değerlendirmelerinde rivayetlerin kendine ait türsel özelliklerinin bulunduğunu, buna rağmen çoğu zaman rivayetlerin efsanelerle eşdeğer tutulduğunu belirtmiştir (Nabiyev, 2006, s. 294). S. P. Pirsultanlı ise rivayet ve efsanelerin arasındaki bu yakınlığın tipolojik değil, genetik nitelikte olduğunu (Pirsultanlı, 2007, s. 10) öne sürmüştür.

Kaskabasov, mensur folklor türlerini münferit bir şekilde ele aldığı ilmî çalışmalarında añız ile efsane türünü öncelikle “añız-ängimeler” adlı genel kavramın içinden çıkartarak bu folklor ürünlerini tarihî olaylarla ve yaşamdaki tarihî şahıslarla ilişkili olarak ele almıştır (Älbekov, 2015, s. 7). Añız türünün “tarihî gerçeklik” temelinde kalıplaştığını ifade eden Kaskabasov, buna rağmen añızın arka planındaki tarihî gerçekliğin her devirdeki anlatıcılar ile dinleyicilerin düşüncesine, kavrayışına göre değiştiğini de ifadelerine eklemiştir. Boylar arasında yaşanan savaşlar hakkındaki añızlarda, sözlü kroniklerde olduğu gibi, takribî olarak olayın zamanını görebilmek mümkündür. O olaya karışan şahsiyetlerin isimleri añızda mutlaka zikredilir. Böyle añızların tasvir araçları oldukça basit, idealize etme ve bedii tasvir imkânı da masal ve destana nazaran çok daha azdır. Boy ve kabile savaşları hakkındaki añızlar kahramanlık masalları ve kahramanlık destanlarının da bir kaynağı durumundadır (Kaskabasov, 2014, s. 125).

Kaskabasov, añız türünün hayattaki önemli olaylar, önceki zamanda yaşamış olan meşhur şahsiyetler ile belli yer-sular veya yerlerden bahsettiğini ifade etmektedir. Bu sebeple de halk arasında añızdaki hadiseler ve eylemler gerçek olarak kabul edilmektedir. Halk için añız, masal değildir. Añız türünde süslenen hayalin, fantazinin edebî işaretleri oldukça sadedir. Elbette añızda da fantazi bulunmaktadır, ancak bu tür, bir masal veya efsane gibi edebî yönden olabildiğince süslenip zenginleştirilmemiştir. Añızda anlatılan vakalar dinleyicide yahut okuyucuda hiçbir şekilde şüphe doğurmaz. Çünkü onun esas temeli tarihsel bir gerçekliğe dayanmaktadır. İkinci olarak, añızın içeriğini doğrulayan bilgiler olarak bir mekân adı, halka hizmet edip yarar sağlayan belirli bir şahsiyetin ismi ya da zaman ifadesi olarak belirli bir yıl zikredilir. Üçüncü olarak da, añızın anlatılma tarzı kalıplaşmıştır. Bu tür her zaman üçüncü kişi tarafından ve geçmiş zamanda anlatılır. Kaskabasov'a göre bu işaretler añız türünün temel içeriğinin

Türkoloji

№ 4 (120), 2024

MUSTAFA NERKİZ

gerçekliğine işaret etmektedir. Elbette sözlü olarak ağızdan ağıza, kişiden kişiye anlatıldığında bu gerçekliğin bazı detayları veya onun hakkındaki genel bilgi değişime uğrayabilir. Ancak bu değişimler sınırlıdır. Çünkü geleneğe göre anlatıcı, ağızla olağanüstü şeylerle anlatmak gerektiğini düşünmez. Başka bir ifadeyle, ağızda hiçbir zaman olağanüstülükler, mucizevi gizemler yer almaz ve hayatta göremeyeceğimiz fantastik karakterler bulunmaz (Kaskabasov, 2014, s. 125).

Kaskabasov, anlatılan hadisenin ulusal bir görünümde olup sadece belli bir mekânla ilişkili olmasını da ağız türünün bir özelliği olarak ifade eder. Yani bu türde mahalli tarihin olayları yer almaktadır. Ağız dediğimiz şey; mahalli bir yerin ya da bir halkın, kabilenin, boyun sözlü vakayinameleri, bir bölgede yaşanan belirli bir hadisenin hikâyesidir. Bundan dolayı ağızların ekseriyeti bölgesel bir görünüme sahiptir. Bu sebeple ağızı tam olarak anlayabilmek için bazen anlatıdaki olayı bilmek yeterli olmaz, o ağızın ortaya çıktığı bölgeyi de ayrıntılı olarak bilmek gerekir. Anlatıdaki konular da çoğu durumda millîdir. Bir halka ait olan ağız bir başka halka geçmez. Kaskabasov, başka ülkeleri kenara koyup Kazakistan'ı ele aldığımızda bile, Kazakistan'ın bir yerinde olan olayın ikinci bir yerde olmadığını ifade etmektedir. Bundan dolayı o hadiseyle ilişkili olarak ortaya çıkan ağız başka bir bölgede genişçe yayılamaz. Elbette bir bölgeyi aşır bütün Kazakistan'da bilinen hadiseler hakkındaki ağızların her yere yayılması mümkündür. Ancak bu durum pek sık görülmez. Bir ağız bütün Kazakistan'a yayılsa da, ilk olarak ortaya çıktığı bölgesel görünümünü asla kaybetmez. Bununla birlikte, geçmişteki bir dönemde çeşitli sebeplerle parçalanıp bölünen akraba halkların eski ağızları da benzerlik taşıyabilir. Örneğin, Türk topluluklarında karşılaşılan Korkut şahsiyeti hakkındaki anlatılar, bir zamanda Türklerin birliğinin pek bozulmadığı, aralarında uzaklaşmanın yaşanmadığı zamanda ortaya çıkmış ağızlardır. Ancak sonraki dönemlerde her Türk topluluğunda bu ağızlar kendince varlığını sürdürüp gelişimine devam etmiştir. Böylece Korkut hakkında bir toplulukta ağız ortaya çıkarken, ikincisinde destan, üçüncüsünde ise masal ortaya çıkmıştır (Kaskabasov, 2014, s. 125-127).

Kazak folklor araştırmalarında ağızlar “*tarihi*” [*tarihî*] ve “*mekendik*” [*toponim*] olmak üzere iki ayrı gruba ayrılmıştır. Kaskabasov söz konusu tasnifin konusal yönden yapıldığını ve bu durumun ağızın türsel niteliklerini tam olarak ortaya koyamadığını ifade eder. Zira mekânsal ağızlarda tarihî gerçeklik, tarihî ağızlarda da mekânsal motifler yer alabilmektedir. Bu durumda mekânsal ağızlara sadece belirli bir yer ya da olayla ilişkili ağızları dâhil etmemiz gerekmektedir. Ancak yine de, mekânsal ağızlar mecburi bir şekilde tarihî bir olayla ilişkili olduğundan yarı

yarıya tarihî bir görünüm arz etmektedir. Tarihî añızlar ise, bir olayı ya da gerçekliği bedii bir şekilde sunan añızlardır. Buradaki bedii oluş, olayın çok uzun süre önce gerçekleşmesi ve zaman geçtikçe gerçeklik noktasından uzaklaşılmasıyla ilgilidir. Ayrıca, uzun süre önce meydana gelen gerçekliğin değil de, halk arasında arzu edilen gerçekliğin esas alınması da bu añızların bedii oluşunun bir diğer sebebidir (Kaskabasov, 2009, s. 172-173).

Añızların “*tarihi*” [*tarihî*] ve “*mekendik*” [*toponim*] olarak iki gruba ayrılması görüşünü, yukarıda ifade edildiği gibi bazı yönlerden eleştiren Kaskabasov, yine de bu görüşe katılarak tarihî añızları tasvir ettiği olay, içinde barındırdığı kahraman ve genel konularına göre kendi içinde altı gruba ayırmıştır. Bunlardan birincisi, Oğuz-Kıpçak dönemini yansıtan, bu dönemden manzaralar sunan añızlardır. Bu tür añızlara VIII-XII. yüzyıllar arasından görünümüne sunan Korkut Ata, Ahmet Yesevi vb. hakkındaki anlatıları dâhil edebiliriz. İkicisi ise, Moğol istilacılığı ile Altın Orda dönemindeki olayların yer aldığı añızlardır. XIII-XV. yıllar arasındaki Cengiz Han, Cuci Han, Toktamış Han, Emir Timur vb. şahsiyetlerle ilgili anlatıları bu gruba dâhil edebiliriz. Üçüncüsü, Kazak Hanlığı dönemindeki olaylar ile Jänibek, Asan Qayğı vb. şahsiyetler hakkındaki añızlardır. Dördüncüsü, Kalmuklarla yapılan savaşların anlatıldığı añızlardır. XVIII. yüzyıldaki Abılay Han, Qazıbek Han, Äbilqayır Han, Bögenbay, Qabanbay vb. şahsiyetler etrafında oluşan anlatılar bu gruptadır. Beşincisi, XVIII-XIX. yüzyıllarda Sırım, İsatay, Mahambet, Janqoja gibi kahramanların başlatmış olduğu ayaklanmalar etrafında oluşan añızlardır. Altıncısı ise, XX. yüzyıl başındaki bağımsızlık hareketleri hakkında anlatılan añızlardır. Kaskabasov, bunların yanı sıra, bir de “*küy añızı*”ndan bahsetmiş ve burada mit, añız, efsane, hikayet, masal, destan gibi çeşitli türlerin bir arada yer alabildiğini belirtmiştir. Ancak küy añızlarının çoğu tarihî olaylarla ilişkili olduğundan, bu tür añızlar da belirli bir dereceye kadar “*tarihî añızlar*” başlığı altında değerlendirilebilir (Kaskabasov, 2009, s. 172-173).

Bu değerlendirmeler ışığında, añız türünün 20. yüzyılın sonlarında bir terim haline gelmesinde ve mensur folklor türlerinden birisi olarak değerlendirilmesinde Kaskabasov'un büyük etkisinden söz edilebilir. Añız türünü masal dışında müstakil bir tür olarak değerlendiren Kaskabasov bu türün tanımını, türsel özelliklerini, kaynağını ve işlevini ortaya koyarak añızın türsel sınırlarını çizmiştir.

2. 2. Efsane'nin Türsel Özellikleri ve Sınırları

Kazak folklor araştırmaları tarihinde efsanenin türsel özellikleri, poetikası, gelişimsel tarihi ve tasnifsel kategorisi yönüyle net bir şekilde

Türkoloji

№ 4 (120), 2024

MUSTAFA NERKİZ

ortaya koyma girişimlerinin tam olarak başarıya ulaşabildiğini söylemek güçtür. Bu durumun yaşanmasında efsane türünün aңыз ile masal arasında konumlandırılması ve efsane türünün mit, hikâye, aңыз ve masal gibi türlerin özelliklerini kendi bünyesinde barındırması gibi etkenler önemli olmuştur.

Türkçeye Farsça'dan giren “*efsane*” terimi, Batı dillerinde “*legendus*” kökünden türeyen “*legenda, legend, leggenda, leyenda*” vb. kelimelerin karşılığı olarak kullanılmıştır (Sakaoğlu, 1980, s. 4). Almanca “*sage*”, Yunanca “*mithe, mithos*”, Arapça “*usture, esatir*”, Rusça “*predaniye, skaz*” sözcükleri de aynı kavramı karşılamaktadır (Ergun, 1997, s. 1). Türk halkları arasında ise efsane türü için çeşitli terimlerin kullanıldığı görülmektedir. Azerbaycan'da “*esatir, mif, efsane*”, Özbekistan'da “*efsane, rivayat*” (Ergun, 1993: 1-2), Karakalpakistan'da “*epsana, epsane, legenda, aңыз aңыз-engime, rivayat, revayat, bolmuş*” (Fedakâr, 2008: 111), Kazakistan'da “*legenda, äpsana, aңыз, aңыз-angime, äpsana-hikayat*” (Ospanaliyeva, 2011: 78-88), Kırgızistan'da “*legenda, ulamış*” (Dıykanbayeva, 2004: 49) ve Türkmenistan'da “*legenda, efsana, rovayat*” (Annaberdiyev, 2021, s. 138) gibi terimler efsane türünün karşılığı olarak kullanılmış ve bazıları hâlâ kullanılmaya devam etmektedir.

Efsanenin araştırılmasıyla ilgili ilk çalışmalar Batı dünyasında masal araştırmaları içerisinde gerçekleştirilmiştir. Efsane derlemelerinin öncü isimlerinden Grimm Kardeşler'e göre efsane gerçek ya da gerçek dışı belirli bir kişi, olay ya da yer hakkında anlatılan ve inanılan anlatmadır (Jason, s. 84'den akt. Fedakar, 2008, s. 91). Max Luthi'ye göre “*efsane kavramı duygusal anlatımla, anlatıcı tarafından bilinçli olarak gerçek olaylar anlatıldığını iddia eden, dinleyicilere bu olayın gerçek olup olmadığını, gerçek ise nasıl olduğunu düşündüren ve gerçekten haberdar olmayı isteyen, nesilden nesile sözlü aktarım yoluyla geçen ve karakteristik bir şekilde sahip anlatım türünün adıdır*” (Luthi, 2003, s. 314). Ünlü efsane araştırmacılarından Lauri Simonsuuri'ye göre “*efsane; bir insan, bir görüş ya da kesin bir zamana ve mekâna sahip bir olay hakkında yayılmış söylenceleri yâd etmektir. Efsane; açıklık, kesinlik ve varsayılan gerçeğin özetini içerir. Bu gerçek, inandırıcı ve öğretici bir şekilde açıklanır. [Bağlayıcı bir] mekândan bahsetmesine rağmen anlatma büyük kitlelerce bilinir*” (Dégh, 2001, s. 40). Bu tanımlardan hareketle efsane türünün “*gerçek ya da gerçek dışı bir olay, yer ya da kişi hakkında olması*”, “*gerçekliğine inanılması*”, “*öğretici olması*”, “*sözlü olarak aktarılması*” ve “*geniş kitlelerce bilinmesi*” gibi özelliklerinin ön plana çıktığı görülmektedir.

Türkiye’de yapılan efsane tanımlamalarına bakıldığında da benzer açıklamalar dikkati çekmektedir. Pertev Naili Boratav’a göre “*efsanenin başlıca niteliği, inanış konusu olmasıdır. Onun anlattığı şeyler doğru, gerçekten olmuş diye kabul edilir*” (Boratav, 195, s. 98). Şükrü Elçin efsane kavramı için “*insanoğlunun tarih sahnesinde görüldüğü ilk devirlerden itibaren, aynı coğrafya, muhit veya kavimler arasında doğup gelişen, zamanla inanç, âdet, an’ane ve merasimlerin teşekkülünde az çok rolü olan bir çeşit masal*” (Elçin, 1986, s. 314) ifadelerini kullanmıştır. Saim Sakaoğlu yapmış olduğu incelemelerde efsanelerin kişi, yer ve olaylar hakkında anlatıldığını; anlatılanların inandırıcılık vasfı taşıdığını; genellikle kişi ve olaylarda olağanüstü özelliklerin görüldüğünü dile getirmiştir. Araştırmacıya göre efsaneler belirli bir şekle sahip olmayan, kısa ve konuşma diline yer veren anlatımlardır. (Sakaoğlu, 1980, s. 6-7). Bilge Seyidoğlu ise efsanelerin sözlü geleneğin ürünü olan bir anlatım türü olduğunu belirtmiştir. Efsanelerin temelinde inanç unsuru vardır. Efsaneyi anlatanlar ve onu dinleyenler onun gerçek üzerine kurulduğuna inanırlar (Seyidoğlu, 1997, s. 13).

Türk dünyası folklor araştırmalarına bakıldığında ise efsane türü hakkında terim karmaşası olduğu ve farklı yaklaşımların sergilendiği görülmektedir. Karakalpakistan’da yayımlanan “*Adabiyetşunoslik Terminlarining Rusça-Ozbekça Lugati*” [*Edebî Terimlerin Rusça-Özbekçe Sözlüğü*] adlı sözlükte efsane, doğası gereği karma bir tür olarak ele alınmıştır. Mit ile aңыз arasında kalıplaşmış olan efsaneler bu türlerin içeriksel ve motifsel unsurlarını kendi bünyesinde toplamış; bununla birlikte kendine has bir işleve, obje ve kahraman kadrosuna sahip olup bedii ve ideolojik yönden gelişmiştir (Hotamov, ile Sarimsaqov, 1983, s. 153). K. Ayımbetov ise efsanelerin sadece masal olarak anlatılmadığını, aynı zamanda tarihî ve gerçek olaylarla bağlantılı olarak da anlatıldığını ifade etmiştir (Ayımbetov, 1988’den akt. Kalbayeva, 2021, s. 33).

Kırgız folklor araştırmalarında bazı araştırmacılar efsane kavramını “*legenda*” ve “*ulamış*” şeklinde ikiye ayırmışlar, bazı araştırmacılar ise bu iki kavramın aynı olduğunu iddia etmişlerdir. B. Kebekova Kırgız folklor araştırmalarında efsane terimi yerine kullanılan legenda terimini eğitici fonksiyon üstlenmekle kalmayıp hayalî ve dinî unsurları kendi muhtevasında barındıran bir tür (Kebekova, 2002a, s. 639) olarak değerlendirmiştir. Aynı araştırmacı “*ulamış*” olarak adlandırdığı türde geçmişteki tarihî olayların, insanlar ve onların yaşadıklarının gerçek vakaya dayanılarak anlatılageldiğini (Kebekova, 2002b, s. 571) ifade etmiştir. Kırgız folklor araştırmacısı T. Tanayev ise efsane kavramının bu şekilde ikiye bölünmesini

Türkoloji

№ 4 (120), 2024

MUSTAFA NERKİZ

yanlış bulur. Ona göre legenda kavramı Yunancadan gelmiştir ve ulamış terimi onun tercümesidir. Ulamış ise geçmişi, bugünü ve geleceği hayalî bir şekilde anlatan bir anlatı türüdür (Tanayev, 1999, s. 73-74).

1962 yılında M. Ya. Hamzayev redaktörlüğünde hazırlanan “*Slovar Turkmenskogo Yazıka*” [*Türkmen Dilinin Sözlüğü*] adlı sözlükte legenda terimi tarihî bir vaka veya kişi hakkında anlatılan rivayet, hikâye; olmayacak bir şey hakkında asılsız anlatma, masal (Hamzayev, 1962, s. 414) şeklinde tanımlanmıştır. Saha Türklerinin folkloru üzerine araştırmalar yürüten İ. S. Gurviç efsaneler hakkında “*onlar sadece edebi bir anıt değil, aynı zamanda Lena ve Yenisey arasındaki eski halkın etnik aitliğini gün ışığına çıkaran çok az kaynaktan biridir*” (Gurviç, 1977: 150-151’den akt. Duranlı, 2006, s. 304) diyerek efsanelerin tarihî gerçeklikleri yansıtmaya özelliğini ön plana çıkarmıştır.

Türk dünyasında efsane kavramı hakkındaki bu karmaşanın temelinde yatan en önemli sebeplerden birisi bazı folklor araştırmacılarının Rus ilmî çalışmalarını esas alıp kendi ürünlerini bu çalışmalara uydurmaya çalışırken, bazılarının Batı dünyasındaki ilmî çalışmaları esas alıp bu yönde çalışmalar yürütmesidir. Ayrıca efsane türünün farklı türlerle yakınlığı ve bu türlere ait özelliklerin bazılarını bünyesinde barındırması da farklı yaklaşımlara sebep olmuştur. Bir niteliğin birden fazla türde bulunmasının, genetik olarak birbirine bağlı olan folklor türleri arasındaki çizgilerin kesinleşmesini de zorlaştırdığı görülmektedir.

Kazak folklor araştırmalarında da benzer bir durum söz konusudur. Kesin bir sınırı çizilemediği için aңыз kavramıyla iç içe geçtiği görülen efsane terimi “*Qazaq Ādebi Tiliniñ Sözdigi*” [*Kazak Edebî Dilinin Sözlüğü*] adlı sözlükte “*halkın inançları, fantazileri hakkında ortaya çıkan sözlü mensur eser*” (Qul-Muhammed, 2006, s. 469) şeklinde tanımlanmıştır. Kazak folklor araştırmalarında efsane (efsane-hikayat) olarak tanımlanan anlatıların özel olarak derlenip yayımlanması 100 ciltlik “*Babalar Sözi*” adlı proje kapsamında gerçekleşmiştir. Bu döneme kadar hususi olarak derlenip yazıya geçirilmeyen efsane türünü ilk kez detaylıca ele alıp onun türsel özelliklerini ve diğer türlerle olan ilişkisini ortaya koyan kişi Kaskabasov olmuştur.

Efsane türünün tanımı, doğası ve poetikası üzerine araştırmalar yürütüp onun türsel özelliklerini ve gelişimsel tarihini ortaya koyan Kaskabasov, Kazak folklor araştırmalarında bu türü müstakil olarak ele alan ilk araştırmacı durumundadır. Kaskabasov’a göre; efsane kavramı Farsça “*ertek, qıyal, misal, hikâye*” türlerinin adıdır ve “*hoş, güzel, harika*” anlamları vermektedir. Demek ki bu kavram edebi yönünden biraz gelişmiş,

hayal ile keramet unsurlarından bolca faydalanan, İslam diniyle ilişkisi olmayan eserlerin mahiyetine uygundur (Kaskabasov, 2014, s. 149-150).

Kaskabasov, Kazak folklorunda añıza nazaran daha bedii, fakat bu yönüyle masaldan aşağıda olan anlatılardan bahseder. Bu anlatılar çeşitli içeriklere sahiptir. Bir grup anlatı, belirli bir dönemde tarihte yaşamış şahsiyetler hakkında añız olarak ortaya çıkıp yayılan eserlerdir. İkinci grup, belirli bir mekânı, yer-su mekânını hayali şekilde anlatan hikâyelerdir. Üçüncü grup hikâyeler ise, İncil ile Kur'an-ı Kerim ve diğer dinî kitaplar vasıtasıyla yayılan içeriklerdir. Ancak bunların hepsinde edebi ve hayalî oluşun unsurlarından bolca faydalanılmaktadır. Bundan dolayı din ile alakasız eserlerde efsanevilik, Müslümanlıkla ilişkili hikâyelerde ise hikayet (menkıbe) tarzı görünümün çoğunlukta olduğunu dikkate almak gerekmektedir (Kaskabasov, 2014, s. 149).

Bu ifadeler ışığında Kaskabasov'un efsane türünü din ya da Müslümanlıkla ilişkisi olmayan bir tür olarak değerlendirmesi dikkat çekmektedir. Bu bağlamda efsane türünün "*dinî*" yönünü göz önünde bulundurma noktasında Kaskabasov'un görüşlerinin Türk dünyası folklor araştırmalarıyla uyuşmadığından da bahsedilebilir. Metin Ergun efsane türünün mitoloji, tarih, din ve hayal-fanteziden beslenen bir tür olduğunu (Ergun, 1997, s. 45) ifade etmiştir. Ahmetbekova Tatar folklorunda efsanelerin din ve inanç unsurları barındırdığını ifade etmektedir (Ahmetbekova, 2011, s. 59). S. Gilyazutdinov da Tatar halkının efsanelerinin eski inanışlar ya da Kur'an içeriklerini ve motiflerini esas alarak iki şekilde karşımıza çıktığını ifade etmektedir (Gilyazutdinov, 2000, s. 14). Q. Maksetov, Karakalpak folklorunda efsanelerin insan, hayvan ve tabiat dünyasını içine alan; dinî, hayalî ve tarihî detayları bünyesinde barındıran gerçek ifadeler (Maqsetov, 1971, s. 57) olduğunu dile getirmektedir. Kazak folkloruna baktığımızda ise, en başta efsane kavramının dinî içeriğe sahip bir tür olarak ele alındığını, Seyit Kaskabasov ve Edige Tursinov tarafından bu türün "*epsana-hikayat*" [*efsane-menkıbe*] terimiyle adlandırıldığını görmekteyiz. Sonraki dönemde ise Kaskabasov, "*epsana*" ve "*hikayat*"'ı ayrı birer tür olarak ele alarak dinî içerikli anlatıları "*hikayat*" [*menkıbe*] türüne atfetmiştir.

Kazak folklor araştırmalarında efsane ve añız türünü birlikte ele almakta fayda vardır. Zira añız, efsane türüyle birlikte ele alınan ve ona belirli bir derecede yakınlık gösteren bir türdür. Bu iki tür yakın dönemlere kadar birlikte ele alınmış, hatta bazı eserlerde efsane olarak ifade edilen anlatılar daha sonraki dönemlerde añız türü içerisinde değerlendirilmiştir. 20. yüzyılın sonlarından itibaren yapılan çalışmalarda añız türünün müstakil

Türkoloji

№ 4 (120), 2024

MUSTAFA NERKİZ

bir tür olarak ele alınması ve kalıplaşmasıyla birlikte aradaki sınır belirginleşmeye başlamıştır.

Efsane türünü müstakil bir tür olarak ele alan Kaskabasov, efsane ile aңыз türlerini kendi aralarında yakın, ancak birbirlerinden ayrılığı olan iki tür olarak değerlendirmiştir. Bunların birbirinden farkı ise bedii oluş derecelerinden anlaşılmalıdır. Yani eserde hayal (fantazi) ile kerametın ne kadar bedii rol icra ettiği dikkate alınır. Kaskabasov'a göre bu durum iki türü birbirinden farklılaştıran önemli bir işarettir. Ayrıca bu iki türün farklılığı, yerine getirdikleri işlevlerden de anlaşılabilir. Aңызın amacı, tarihî bir olay ya da gerçeklik hakkında haber verip, onun hakkında dinleyicilere malumatlar sunmaktır. Bu durumda iddia edilen bir olayı ya da durumu bedii bir şekilde anlatarak dinleyicilere ibret verir. Burada başkahramanlar methedilip kutsallaştırılarak tasvir edilir ve bedii birer imge olarak karşımıza çıkar (Kaskabasov, 2014, s. 150).

Kaskabasov, aңыз ile efsane türlerini mensur folklorun bedii gelişim yolundaki iki dönemi olarak ele alır. Zira iki türün temelinde de hayatta yaşanmış bir olay yatmaktadır. Ancak aңыз bu olayın yaşandığı döneme daha yakındır. Bu sebeple aңыз edebî araçlarla fazla bediileştirilmeden, sadece malumat vermek amacıyla anlatılır. Olayın gerçekleştiği dönemden uzaklaştıkça aңыз eklemeler yapıp çeşitli detaylar ortaya çıkmaya başlar. Başlangıçtaki malumat verici hikâye bediileştirilip süslenir. Gerçekleşen olayın özü belli belirsiz bir hale gelip müphem bir görünüm kazanır. Böylece aңыз, baştaki görünümünü kaybederek efsane veya hikayat [menkıbe] türüne dönüşür (Kaskabasov, 2014, s. 150).

Kaskabasov, yukarıda anlatılan durumun efsane türünün ortaya çıkış yollarından sadece birisi olduğunu ifade eder. Elbette burada bütün aңызların efsane ya da hikayat türüne dönüştüğünü veya efsane ve hikayatin sadece bu şekilde ortaya çıktığını ifade edemeyiz. Efsanenin farklı bir yolla da ortaya çıkışı söz konusudur. Kaskabasov'a göre bu durumda efsane, tarihî bir olaya temellendirilemez. Onun içeriği düşünmeden üretilir ya da başka bir eserden alınır. Bilhassa, yer-su ve mekân tarihini anlatan efsanelerin içeriği çoğu durumda ona benzeyen aңызların içeriğine benzetilip düşünmeden üretilmektedir. Örneğin; *“Toqpannıñ Balaları”* [Tokpan'ın Çocukları], *“Aynaq Köl”* [Aynak Gölü], *“Istıq Köl”* [Sıcak Göl], *“Qara Jigit”* [Kara Yiđit], *“Ögizdin Terisi”* [Öküzün Derisi], *“Qızılkeniş Ordası”* [Kızılkeniş Ordası] gibi eserlerle bu düşünceyi temellendirebiliriz (Kaskabasov, 2014, s. 151).

Efsane türünün tanımını, türsel özelliklerini ve diğer türlerle ilişkisini ortaya koyan Kaskabasov, efsaneleri konu ve içerik yönünden *“tarihi-*

mekendik” ve “*ütopyalıq*” olarak iki gruba ayırır. Tarihi-mekansal efsanelerde belirli bir mekan ya da yer-suyun tarihi ile tarihte yaşamış şahsiyetlerin yapıp ettikleri anlatılır. Ütopik efsaneler Sovyetler döneminde çok fazla derlenip yazıya geçirilememiştir. Kazak halkının “*Koyun üstünde boztorgayın yumurtladığı*” vakitteki huzur ve bahtiyarlık dolu hayatı arzulanma ya da yeryüzündeki cennetin sembolü olan ve “*Jydelibaysın*” adıyla bilinen oldukça verimli ve rahat yaşam sürmeye elverişli mekânı aramaları hakkında efsaneler bu gruba girmektedir. (Kaskabasov, 2009, s. 157-160)

Kısaca özetlersek, Doğu edebiyatlarındaki anlamlardan hareketle “efsane” terimini ele alan Kaskabasov bu türü, aña nazaran daha bedii ve olayın gerçekleştiği döneme daha uzak bir noktada değerlendirmiştir. Bu durum anlatıya zamanla eklemeler yapıp fantazinin dâhil olmasını ve başlangıçtaki olayın bulanıklaşması sonucunu da beraberinde getirmiştir. Önceki araştırmalarında efsane ve hikayat (menkıbe) türlerini birlikte değerlendirip dinî içerikleri türün kapsamına dâhil eden Kaskabasov daha sonra bu iki türü ayırarak dinî içerikleri hikayat (menkıbe) türüne dâhil etmiş, efsane türünü din ile ilişkisi olmayan bir tür olarak değerlendirmiştir.

3. Sonuç

Genel folklor araştırmalarında olduğu gibi, Kazak folklor araştırmalarında da folklor materyallerini derleme, inceleme ve yayımlama olmak üzere üç önemli aşama söz konusudur. Kaskabasov hem folklor materyalleri derleme hem derlediği folklor materyalleri üzerinde derin incelemelerde bulunma hem de bunları yayımlama noktasında Kazak folklor araştırmalarında müstesna bir yere ve öneme sahiptir.

Kazak folklorunun mensur türlerini tespit edip bu türlerin tanımını, kaynağını, gelişim yollarını, poetikasını ve tipolojisini ortaya koyan Kaskabasov, uzunca bir dönem birlikte ele alınan aña ve efsane türleri üzerine de önemli ve yenilikçi görüşler ileri sürmüştür. O döneme kadar yüzeysel bir şekilde ele alınan bu türlere ait anlatılar sadece “aña” başlığı altında değerlendirilmiştir. Kaskabasov, kendi aralarında yakın, ancak birbirlerinden farklılıkları olan bu iki türü münferit olarak ele almış ve iki tür arasındaki sınırı olabildiğince keskinleştirmiştir. Bunu yaparken Rus ilmî çalışmalarını esas alıp Rus folklor araştırmalarındaki “legenda” ve “predaniye” ayırımından etkilendiğini de ifade etmek mümkündür. Folklor ürünlerinin türleri ile bu türlerin iç prensiplerini ve yasalarını belirleme gayretleri noktasında da dönemin Rus folklor araştırmalarındaki popüler eğilimlerinden etkiler görmek mümkündür.

Türkoloji

№ 4 (120), 2024

MUSTAFA NERKİZ

Rus folklorunda “legenda” ve “predaniye” olarak adlandırılan türler o döneme kadar Kazak folklorunda sadece “aңыз” başlığı altında değerlendirilmiştir. Kaskabasov bu iki türü ayrı ayrı ele alıp münferit türler olarak değerlendirmiş; “predaniya” kavramının yerine “aңыз” terimini, “legenda” kavramının yerine de “efsane-hikayat” terimlerini kullanmıştır. İki tür arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koyan araştırmacı, aңыз türünü tarihî şahsiyetler, mekânlar ve olaylarla ilişkilendirilirken; efsane-hikayat türünde dinî içeriklerin ağırlıkta olduğu ve fantaziye eğilimin yoğunlaştığını ifade etmiştir. Kaskabasov, daha sonraki dönemde “efsane” ve “hikayat” (menkıbe) kavramlarını da ayırarak bunları ayrı birer tür olarak ele almış ve dinî içerikleri hikayat türüne atfetmiştir.

Kaskabasov, aңыз ile efsane türlerini mensur folklorun bedii gelişim yolundaki iki farklı dönem olarak ele almıştır. Aңыз ile masal türleri arasında konumlandırılan efsane türü, basit halk nesrinin bedii folklorla dönüşmeye başladığı bir süreci yansıtmaktadır. Hem aңыз hem de efsanenin temelinde bir gerçeklik yatmaktadır. Ancak aңыз, bu gerçekliğin yaşandığı döneme daha yakındır. Bu sebeple aңыз türü edebi araçlarla fazla bediileştirilmeden, sadece malumat vermek amacıyla anlatılır.

Dönemin genel temayüllerine uyarak aңызları “*tarihi*” [*tarihî*] ve “*mekendik*” [*toponim*] olmak üzere iki grupta değerlendiren Kaskabasov, tarihî aңызları tasvir ettiği olay, içinde barındırdığı kahraman ve genel konularına göre de kendi içinde altı gruba ayırmıştır. Bunlardan ayrı olarak “*küy aңызları*” üzerinde de araştırmalar yürüten araştırmacı, küy aңызlarının çoğunun tarihî olaylarla ilişkili olması sebebiyle bu tür aңызları belirli bir dereceye kadar “*tarihî aңызlar*” başlığı altında değerlendirmiştir.

Gerçekliğin yaşandığı dönemden uzaklaştıkça aңызda bazı eklemeler yapıp anlatı süslenmeye başlar. Gerçekliğin özü belli belirsiz bir hal alıp müphem bir görünüme bürünür. Böylece aңыз, başlangıçtaki görünümünü kaybederek efsaneye dönüşür ve ibret verici bir işlev sergiler. Bu efsanenin ortaya çıkış yollarından sadece birisidir. Bunun yanı sıra, her efsane tarihî bir gerçekliğe de temellendirilemez. Düşünceden, fantaziden ortaya çıkan efsaneler de söz konusudur. Bu durumda efsane, “*aңыз türüne göre daha bedii bir tür olup fantazi (hayal) ile olağanüstü (keramet) unsurları çokça kullanan; bazen de gerçek bir olayı, şahsiyeti, mekânı içinde barındıran ve dini içerik barındırmayan bir tür*” olarak tanımlanabilir.

Kaynakça

Ahmetbekova, A. (2011). “Türki Halıqtarınıñ Añızdıq Prozasınıñ Zerttelüvi jäne Saralanuvı”, *KazNU Habarşısı, Şığıstanuv Seriyası*, No:4, Almatı, 56-62.

Aliyev, R. (2021). *Azerbaycan Folkloru [Janr Sistemi ve Teorik Açıklamalar]*, Bakü: İksad.

Allambergenova, İ. (2019). “Qaraqalpaq Äpsana hem Añızdarı Haqqında”, *Berdak Nomidagi Korakalpok Davlat Universitetining Ahborotnomasi*. 2019. C. 4 No. 45, ss. 188-191.

Anikin, P. V., & Kruglov, G. Y. (1987). *Russkoye Narodnoye Poetiçeskoye Tvorçestvo. Izdaniye vtoroye*, Sankt-Peterburg: Prosveşeniye.

Annaberdiyev, D. (2021). “Türkmen Halk Biliminde Efsane Terimlerine Genel Bir Bakış”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı/Issue: 51 (Bahar/Spring) - Ankara, 135-155.

Ason, H. (1971). “Concerning the ‘Historical’ and the ‘Local’ Legends and Their Relatives” *The Journal of American Folklore*, S. 84, No. 331, (Toward New Perspectives in Folklore).

Ayımbetov, Q. (1988). *Halıq Danalıǵı*, Nökis.

Älbekov , T. (2015). *Akademik Seyit Kaskabasov jäne Qazaq Folkloristikası*, Almatı: Print Express.

Ävezov, M. (1991) *Ädebiyet Tarihi*, Almatı: Ana Tili.

Boratav, P. N. (1995). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Dégh, L. (2001). *Legend and Belief: Dialectics of a Folklore Genre*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.

Diıkanbayeva, A. (2004). *Kırgız Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma*, Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi.

Dönmez Fedakâr, P. (2008). *Karakalpak Efsaneleri (İnceleme-Metinler)*, Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Duranlı, M. (2006). “Saha Türklerinde Efsane Kavramı ve Sınıflandırma Çalışmaları”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: VI, S: 2, ss. 303-309.

Türkoloji

№ 4 (120), 2024

MUSTAFA NERKİZ

Elçin, Ş. (1986). *Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Ergun, M. (1997). *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi*, C. 1, Ankara: TDK Yayınları.

Gilyazutdinov, S. M. (2000). *Tatarskiye İstoriçeskiye Predaniya i Legendı i ih Hudojostvenniye Osobennosti*, Kazan.

Gurviç, İ. S. (1977) *Kultura Severnih Yakutov- Olenevedov*, Moskova.

Hamzayev, M. Ya. (1962). *Slovar Turkmenskogo Yazıka*, Aşkabat: Izdatelstvo AN TSSR.

Hotamov, N. ile Sarimsaqov, B. (1983). *Adabiyetşunoslik Terminlarining Rusça-Ozbekça Luğati*, Taşkent: Okituvçi.

İmomov, K. (1989), *Ozbek Folklori Oçerklari*, Taşkent: Fan.

Kalbayeva, G. S. (2021). “Rol Legendı v anrovoy Sisteme Karakalpakskoy Narodnoy Prozi”, *The Way of Science International scientific journal*, № 1 (83).

Kaskabasov, S. (1988). *XIX. Ğasırduj Ekinşi Jartısındağı Kazak Folkloristikası*, Qazaq Fol’kloristikasınıñ Tarihi.

Kaskabasov, S. (2009). *Oyöris*, Almatı: Jibek Jolu.

Kaskabasov, S. (2014). *Tañdamalı*, C. 1, Astana: Foliant Baspası.

Kebekova, B. (2002a). “Legenda”, *Kırgız Adabiyatının Tarihi*, C. 1, Bişkek.

Kebekova, B. (2002b). “Mif cana Ulamış”, *Kırgız Adabiyatının Tarihi*, C. 1, Bişkek

Qorabay, S. (2010). *Oqımuştı*. (Baş Ed.) Almatı: QazAqparat.

Qul-Muhammed, M. (2006). *Qazaq Ādebi Tiliniñ Sözdüğü*. (Baş Ed.), Almatı: Arıs.

Luthi, M. (2003). “Masalın Efsane, Menkabe, Mit, Fabl ve Fıkra Gibi Türlerden Farkı”, Çev. Sevgül Sönmez, *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar*. Haz. Gülin Öğüt Eker vd. Ankara: Milli Folklor Yayınları.

Maqsetov, Q. (1971) *Qaraqalpak Folklorınıñ Estetikası*, Nökis, Qaraqalpaqstan.

Matıjanov, K. (2015) Babalar Sözinin Bahadüri, *Ana Tili Gazeti*, 08.10.2015, <http://anatili.kazgazeta.kz/news/33145> (Erişim: 12.03.2019)

Nabiyev, A. (2006). *Azerbaycan Halk Edebiyatı*, İkinci kısım, Bakü: Elm.

Ospanaliyeva, B. (2011). *Kazakistan'ın Cambil Bölgesi Efsaneleri (İnceleme - Metinler)*, Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Pirsultanlı, S. P. (2007). *Azerbaycan Efsane ve Rivayetlerinin Edebiyat Anıtlarımızla Karşılaştırmalı Tetkiki [Metn]*, Bakü: Nurlan.

Propp, V. Y. (1998). *Poetika Folkloru (Sobraniye Trudov V.Ya.Proppa)*, Sostavleniye, Predisloviye i Kommentarii A.N. Martinovoy, Moskova: Izdatelstvo "Labirint".

Sakaoğlu, S. (1980). *Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu*, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi.

Seyidoğlu, B. (1997). *Erzurum Efsaneleri*, İstanbul: Erzurum Kitaplığı.

Sıdıqov, E. (2015) *Seyit Askarulı Kaskabasov - Biyobibliyografialıq Körsetkiş*, (Baş Editör). Astana.

Şahajanova, G. K. "Añız-Äpsanalardıñ Janrlıq Ereşelikteri", <http://www.rusnauka.com/pdf/278523.pdf>, (04.06.2021)

Tanayev, T. (1999) *Epikalık anrlar*, C. 2, Oş.

Аңдатпа: Жалпы фольклорлық зерттеулердегідей жанр мен классификация мәселесі қазақ фольклортану зерттеулерінде де маңызды зерттеу бағыттарының біріне айналды. Бұл мәселе бойынша көптеген зерттеушілер әртүрлі көзқарастарды алға тартқанымен, барлық зерттеушілердің ортақ түр анықтамасы мен классификациясы туралы айту өте қиын. Әрине, қазақ фольклорлық зерттеулеріндегі бұл жағдайдың бірнеше себептері бар. Сол кезеңнің идеологиялық түсінігінің фольклорға тигізетін әсері солардың ішіндегі ең маңыздысы болса керек. Осы түсініктен шығып, Сейіт Асқарұлы Қасқабасов қазақ фольклорына, әсіресе проза жанрларына терең зерттеу жүргізді; Ол жанрлардың анықтамасы, қайнар көзі, даму жолдары, поэтикасы мен қызметі сияқты ерекшеліктері туралы маңызды мәліметтер берді. Оның жанр, жіктеу мәселесіне қатысты пікірлері өз заманына жаңалық,

қанағаттанарлық деп танылып, бұл пікірлерді кейінгі фольклор зерттеушілері жалғастырып, қолдады. Бұл зерттеуде С.Қасқабасов зерттеген дербес жанр болып табылатын «эпсана» және «аңыз» тақырыптарына талдау жасалады. Бұл зерттеуді жүргізу себебі, аталған екі түрдің сол кезеңге дейін «аңыз» деген атпен бірге қарастырылуы және екі түрге қатысты салыстырмалы зерттеулердің шектеулі болуы. Зерттеуде эпсана пен аңыз түрлеріне жеке баға беріліп, екі түрдің ұқсастығы мен айырмашылығына тоқталу арқылы эпсана пен аңыздың жалпылық шекарасы ашылады.

Кілт сөздер: Қазақ, Фольклор, Аңыз, Эпсана, Қасқабасов

**(Мұстафа НЕРГИЗ. СЕЙІТ ҚАСҚАБАСОВТЫҢ
КОНЦЕПТУАЛДЫҚ ДҮНИЕСІ НЕГІЗІНДЕ ҚАЗАҚ
ФОЛКЛОРЫНДАҒЫ АҢЫЗ ПЕН ӘПСАНА
ЖАНРЛАРЫ)**

Аннотация: Проблема жанровой принадлежности и классификации является одним из ключевых направлений исследований в казахской фольклористике, как и в фольклористике в целом. Несмотря на множество точек зрения, предложенных различными исследователями, выработать универсальное определение жанров и их классификацию, приемлемую для всех специалистов, представляется весьма сложной задачей. Такая ситуация обусловлена рядом факторов, среди которых наиболее значимой является идеологическая интерпретация фольклорного материала, характерная для определённых исторических периодов. Сейит Аскарулы Каскабасов, преодолев влияние идеологических установок, провёл глубокое исследование казахского фольклора, уделив особое внимание прозаическим жанрам. В своих работах он предоставил значимые сведения, касающиеся определения, происхождения, путей развития, поэтики и функций жанров. Его подход к жанровой проблематике и классификации получил признание как новаторский и соответствующий научным запросам своего времени, что способствовало его последующему развитию и поддержке со стороны других исследователей фольклора. В рамках

своего исследования Каскабасов сосредоточился на анализе жанров аңыз и легенда, рассматриваемых им как самостоятельные жанровые формы. Причина выбора данного направления связана с тем, что ранее оба жанра нередко рассматривались в совокупности под общим названием аңыз, а их сравнительный анализ носил ограниченный характер. В представленной работе жанры аңыз и легенда будут исследованы отдельно, с акцентом на выявление сходств и различий между ними, а также на определение жанровых границ каждого из них.

Ключевые слова: Казахский народ, фольклор, аңыз, легенда, Каскабасов С. А.

(МУСТАФА НЕРГИЗ. ТИПЫ АНЫЗА И ЛЕГЕНД В КАЗАХСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ НА ОСНОВЕ КОНЦЕПТУАЛЬНОЙ КАРТИНЫ МИРА СЕЙИТА КАСКАБАСОВА)

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Mustafa NERGİZ (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.
